

ӘОЖ 322.2; МҒТАР 21.41.45
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>**Г. МАЖИЕВ****PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.mazhiev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9196-1434>***ТҮРКИЯ ЖӘНЕ ИРАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІН ҚАТЫНАСЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

Мақалада Иран және Түркия елдеріндегі дін және мемлекет қатынасының аспектілері талданады. Мемлекет пен дін қатынасын ашу үшін аталмыш елдердің билік жүйесіндегі діни элементтердің көрініс беру ерекшеліктеріне, олардың ішінде елдің конституциялары мен дін саласын реттейтін заңнамалары және діни партиялар мен діни қауымдастықтардың қызметі сараланады. Сонымен қатар тақырып аясында екі елдің географиялық орналасу аумағына және этноконфессиялық құрамы мен мәдени тарихына да назар аударылады.

Ислам елдерінің арасында Иран мен Түркияның дін мен мемлекет қатынастары өзге мұсылман елдеріне қарағанда бірқатар өзгешеліктері бар. Сондықтан, дін мен мемлекет ара-қатынасының әлемдік тәжірибелерін кешенді зерттеуде аталмыш екі елдің модельдеріне тоқталу маңызды. Әсіресе, бұл зайырлылық бағыт алып келе жатқан Қазақстан үшін өзекті тақырып болып саналады. Иран Ислам Республикасының мемлекеттік басқару құрылымында «уалият фақиһ» діни корпусының ықпалы басым. Ал Түркияда керісінше Дианет діни басқармасы президент әкімшілігіне қарайды. Иранда діни партиялар саяси қызмет етеді, ал Түркияда саяси партияларға ешқандай діни элементті өз мүддесіне пайдалануға рұқсат етілмейді. Алайда, осындай ерекшеліктеріне қарамай екі ел де әлемде мұсылман дініне басымдылық беретін мемлекет ретінде танылып отыр.

Мақала Иран және Түркиядағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың ерекшеліктерін ашуға бағытталғандықтан зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: мемлекет, конституция, діни бірлестік, діни партиялар, Аятолла, Дианет, ислам.

G. Mazhiev*PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.mazhiev@mail.ru***Features of Relations between the State and Religion:
Principles and Development Trends**

In this article analyzes aspects of religion and state relations in Iran and Turkey. In order to open relations between the state and religion, analyzed the features of the manifestation of religious

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мажиев Г. Түркия және Ирандағы мемлекет пен дін қатынасының ерекшеліктері: принциптері мен даму тенденциялары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 31–41. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>

*Cite us correctly:

Mazhiev G. Túrkiya jáne Irandaǵy memleket pen din qatynasynyń erekshelikleri: printsipteri men damy tendentsualary [Features of Relations between the State and Religion: Principles and Development Trends] // *Iasaýı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 31–41. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.034>

elements in the power system of these countries, including the country's Constitution and legislation regulating the sphere of religion, the activities of religious parties and religious communities. In addition, special attention was paid to the geographical location of the two countries, ethnic and religious composition, and cultural history.

Among Islamic countries, Iran and Turkey have a number of differences in religious and state relations compared to other Muslim countries. Therefore, it is important to focus on the models of these two countries when studying the world experience of relations between religion and the state in a comprehensive way. This is especially important for Kazakhstan, which is moving in a secular direction. In the structure of the state administration of Iran, the influence of the religious corps «Valiyat Faqih» is predominant. In Turkey, on the other hand, the religious administration of Dianet is subordinate to the presidential administration. In Iran, religious parties are politically active, while in Turkey, political parties are not allowed to use any religious elements. However, despite these features, both countries are recognized in the world as States that give priority to the Muslim religion.

Since the article is aimed at uncovering the specifics of state-confessional relations in Iran and Turkey, structural and functional and comparative analysis methods have been used in the study.

Keywords: state, Constitution, religious association, religious parties, Ayatollah, Dianet, Islam.

Г. Мажиев

*PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: g.mazhiev@mail.ru*

Особенности отношений государства и религии: принципы и тенденции развития

В данной статье проанализированы аспекты религии и государственных отношений в Иране и Турции. Для раскрытия вопроса об отношениях государства и религии проведен анализ особенностей проявления религиозных элементов в системе власти этих стран, в том числе в Конституции и законодательных актах, регулирующих сферу религии, деятельность религиозных партий и религиозных сообществ. Кроме того, в рамках темы особое внимание уделяется географическому расположению обеих стран, их этноконфессиональному составу и истории культуры.

Среди исламских стран Иран и Турция имеют ряд различий в религиозных и государственных отношениях по сравнению с другими мусульманскими странами. Поэтому при комплексном изучении мирового опыта взаимоотношений религии и государства важно ориентироваться на модели этих двух стран. Это особенно важно для Казахстана, который движется в светском направлении. В структуре государственного управления Ирана влияние религиозного корпуса «Валият Факих» является преобладающим. А в Турции, напротив, религиозное управление Дианет подчиняется администрации президента. В Иране религиозные партии политически активны, в то время как в Турции политическим партиям не разрешается использовать какие-либо религиозные элементы. Однако, несмотря на эти особенности, обе страны признаны в мире как государства, отдающие приоритет мусульманской религии.

Поскольку статья направлена на раскрытие специфики государственно-конфессиональных отношений в Иране и Турции, в исследовании использованы методы структурно-функционального и сравнительного анализа.

Ключевые слова: государство, конституция, религиозные объединения, религиозные партии, Аятолла, Дианет, ислам.

Кіріспе

Ислам дініне басымдылық беретін елдердің арасында Иран мен Түркияның дін мен мемлекет қатынасының араб елдеріне қарағанда бірқатар өзгешеліктері бар. Аталмыш екі елдің жаһандық аренадағы орны мен ішкі конфессия және ұлттық құрамы мен геосаяси орналасу аумақтары әр түрлі. Сәйкесінше бұл елдердің конфессиялық саясаты және дін мен мемлекет қатынастарын реттеу саясатында да, оны түзетін заңнамалық құжаттарында да бірқатар айырмашылықтар бар. Сондықтан, мемлекет пен дін қатынасының әлемдік бет-бейнесі мен толық тәжірибелерін кешенді зерттеуде Иран мен түрік елінің моделдеріне тоқталу маңызды. Әсіресе, бұл екі елдің тарихи және мәдени басымдылығы бар діндерге ерекше мәртебе берудегі тәжірибелерін зерттеу посткеңестік кеңістіктегі ішкі және сыртқы саяси бағдарын дамытушы елдер үшін өзекті тақырып болып саналады.

Әрине, бұл тұста түрік елін ислам мемлекеті ретінде санау оғаш көрінері сөзсіз. Дегенмен, соңғы кездері Түркияның ислам дініне бірқатар басымдылықтар беруі, өзін мұсылман елдері арасындағы көшбасшы ел ретінде қалыптастыруға ұмтылуы аталмыш елдің зайырлылық ұстанымдарына қарамастан өздерін ислам елі ретінде танытқысы келетіндігін ашық көрсетуде. Ал, Иран Ислам Республикасы (ИИР) атына сәйкес өзінің исламдық бағыттағы ел екендігін ашық мәлімдейді.

Зерттеу нысаны ретінде алынған екі елдің ішіндегі ИИР-дің мемлекет пен дін қатынасы елдің мың жылдықтар тарихымен тікелей қатысты. Оның ішінде халықтың рухани тарихы мен мемлекеттік басқару тәжірибесіне аса мән берілген. Ел конституциясының преамбуласында *«Иран Ислам Республикасы Конституциясы ислам негіздерін орнықтыра отырып, иран қоғамының мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикалық институттарында көрініс беріп, ислам ұлтын (ұмбет) қалыптасатыру үшін шынайы түрде күш салады»* делінсе, 1-бабында *«Иранда басқару жүйе – Иран халқының ескі сеніміне негізделіп, Құран бойынша әділдікпен басқарылатын, Аятолла имам Хомейни жетекшілік еткен ислам революциясының жеңісінен кейінгі Исламдық Республика...»* делінген жазбаларда елдегі билік жүйесіндегі исламның басымдылығы анық көрсетілген [1]. Мемлекеттік басқаруда Хомейнидің дін мен зайырлы биліктің бірлігін насихаттайтын ілімі жатыр [2, 73–86-бб.].

ИИР-да мұсылман дінбасылардың белсенділігі мемлекеттің саяси, қоғамдық істерінде байқалады. Оның елдегі заңдылық құқығы діни доктрина арқылы қуатталады. Ислам дінінің алғашқы ғасырларында саяси билік пен діни көсемдік бір адамның құзіретінде болды. Оған ислам дінінің ең алғашқы уағыздаушысы Мұхаммед пайғамбардың ислам халифатын құрып, саяси және діни істерге қатар басшылық етуі жарқын мысал бола алады. Джафариттік ілімге сәйкес жас кезінде ғайып болған пайғамбардың ізін жалғаушы он екінші имам кейін жерге маһди болып қайта оралады. Яғни, саяси билікті де, діни басқаруды да өз қолына алады деген сенім. Ал, ол қайта оралғанша дін ғұламалары саяси істерге араласуы тиіс деген доктринаны жандандырып, іс жүзінде қазіргі Иран мемлекетінің халқының арасында кеңінен танытқан Аятолла Хомейни болып табылады. Мұны Хомейнидің *«...империялық державалар дінді саясаттан және саясатты діннен қуана-қуана бөлді. Әу бастан-ақ біздің саясаткерлер бұл идеяны алға тартқан еді, ал біз, дінбасылар, саясатқа мән бермейтімізге және біз тек дінмен ғана шектелуіміз керек екендігіне сенген едік»* дей келе, *«біздің міндет исламдық басқаруды орнықтыруға жұмыс жасау»* деген үндеулерінен анық байқауға болады [3, 169–189-бб.].

Конституцияның 2 бабында *«Ислам Республикасы – сенімге негізделген жүйелі басқару»* деп, ислам мемлекеті деген ұғымға анықтама бере отырып, аталмыш баптың 5 тармағында *«имамдардың (имамат) сабақтастығы мен олардың қоғамға деген қамқорлығы және ислам революциясын жалғастырудағы негіз қалаушы рөлі»* және 12 бапта *«Иранның ресми діні 12 имамды мойындайтын джафариттік бағытындағы ислам»* деген жолдарында елдің исламның шииттік бағытына негізделгендігін ашып көрсетеді. Исламдағы джафариттік

бағыттан өзге мазһабтардың мәртебесі 12-баппен белгіленген. Ол бойынша «...Өзге исламдық сенімдер, оның ішінде ханафиттік, шафииттік, маликиттік, ханбалиттік және заидиттік толық құрменен ұстанылады. Бұл сенімдерді ұстанушылар діни рәсімдерді өздерінің діни нормаларына сәйкес орындауға толық еркін...» делініп, сүнниттік 4 мазһаб пен шииттік заидит бағытына джафариттерден кейінгі мәртебе берілген [1].

ИИР халқының саны 84 млн шамасында. Оның 99,5%-ы ислам, 0,2% христиан, ал, 0,2% өзге дін өкілдері [4]. Азшылық топты ассириялықтар мен халдейлер, зороастрикті және иудаизм мен христиандар құрайды. Зороастризм діні Иран жерінде біздің жыл санауымызға дейінгі қалыптасып, бүгінгі таңға дейін сақталып келуде. Зороастризм Сасанидтер билігі тұсында мемлекеттік дәрежедегі дін болғандығын ескерсек, Иранның мәдени тарихында алар өзіндік орны бар. Иудаизм дінін ұстанушылар Вавилон мемлекетінің парсы еліне қосылған кезеңнен бері өмір сүріп келуде. Елде иудаизм дінінің құлшылық үйі болып саналатын 40 синагог жұмыс жасайды. III ғасыр шамасында христиан шіркеулерінің негізі қаланып, осы күнге дейін қызмет етіп келеді. Христиандықтың этникалық ерекшелігімен көзге түсетін шіркеулер армян ұлтына тиесілі. Армян шіркеуі XI ғасырдағы түрік-моңғол шапқыншылығы кезінде парсы еліне қоныс тебуі нәтижесінде көбейе түсті. Ассириялық немесе халдейлер «Ескі шығыс Ассириялық Шіркеуінің» өкілдері болып саналады [5]. Оның Қазақстан зерттеушілері арасында кең қолданылатын атауы – неостариандық шіркеу.

Жалпы, аталған діндердің барлығы дерлік Иран халқының көнеден сақталып, бүгінгі бай мәдениетін құраушы сенімдер болып отыр. Елдің заңнамасы осы конфессиялық құрам ерекшелігінің кейбір тұстарын ескерген. Конституцияның 13 бабында «*Ирандық зороастрийлер, иудейлер мен христиандар заң аясында өздерінің діни салттарын және азаматтық істерде және діни тәрбие саласында өз ілімдеріне сәйкес іс-әрекетті еркін жүзеге асыра алады*» делініп, жоғарыда келтірілгендердің арасындағы христиан, зороастрилік және иудаизм діндеріне ел аумағындағы қызметіне рұқсат берілген. Мұндай діни топтар өз ұйымдарына байланысты туындаған діни, мәдени, әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді шешу және зерделеуге құқылы. Ашып айтқанда, оларға діни рәсімдерді өткізу, діни мерекелерді және қаралы рәсімдерді өткізу, насихат сөздерді немесе семинарларды өткізу, құлшылық үйлерін жөндеу жатады (38-бап). Діни ассоциациялар өздерінің мүшелерінің жарналары есебінен қаржыландырылады. Парламенттегі 290 орынның бесеуі азшылық дін өкілдеріне, оның ішінде екі орын армян христиандары үшін, бір орын ассириялық және халдей христиандарына, еврейлер үшін бір және зороастрийлер үшін бір орын беріледі. Алайда, мұсылмандардан өзге дін өкілдері үшін жоғарғы органдар мен билік лауазымына тағайындалмайды [6].

Иранда діни партиялардың қызметіне заң бойынша рұқсат беріледі. Негізгі заңның 26-бабында «*Партиялар, саяси және кәсіби қоғамдар мен ұйымдар, исламдық қоғамдар және танылған азшылықтар діни бірлестіктер еркін*» деп берілген. Саяси партиялар мен бірлестіктердің қызметі 1981 жылы 29 тамызда қабылданған «Партиялар жайлы Заңмен» реттеледі. Аталмыш Заңның алғашқы бабында «*ұйымның мақсаттары, бағдарламалары және іс-әрекеттері елдің іргелі бағыттарына және Иран Ислам Республикасы жүйесінің жалпы бағытына байланысты*» [7]. Өз кезегінде бұл елдегі исламдық бағыттағы партиялар мен топтардың белсенділігіне жол ашты. Қазіргі кездегі 15-тен астам партиялардың белсенді қызметі байқалады. Олардың басым бөлігінің бағдарламасында ислам дінінің элементтері бар. «Партиялар жайлы Заңның» 16-бабына сәйкес партиялар қызметі Ислам Республикасының құрылымы мен ислам принциптерін бұзуға бағытталмауы және қоғамдағы мәдени, діни және нәсілдік алауыздық тудырмауы тиіс.

Мемлекет ұстанымы бойынша исламдық партиялар жақсылықты насихаттап, жамандықтан қайтаруды (ислам дініндегі «амр бил ма'руф уа наһи анил мункар» ұстанымы), сондай-ақ Ислам революциясын дәріптейтін еріктілерден тұратын исламдық топтар. Елдегі оңшыл партияның тамыры шииттік дәстүрден бастау алады. Олардың басты бағдарламалары

елдегі дінбасыларының пікірлері мен дәстүрлі Иран қоғамының қатынасына негізделген. Ал, солшыл партиялардың басым бағыты саяси еркіндік пен экономикалық дамуды мақсат етеді [8, 221-б.].

Дін мен мемлекет қатынасын зерделеу үшін елдегі билік құрылымының құрамы мен функцияларының кейбір тұстарына тоқталып кеткен жөн. Елде ең ықпалды құрылым «Уалиат фақиһ» болып табылады. «Уалиат фақиһ» елдегі танымал ислам ғұламалары мен ел Көшбасшысы құрамына енетін діни құрылым [9].

Ел Көшбасшысы – ең ықпалды лауазым ретінде саналады. Оның құзіреті конституцияның 110-бабында көрсетілген: Ислам мемлекетінің жалпы саясатын айқындау және мемлекеттің жалпы саяси желісінің дұрыс орындалуын бақылау, Қарулы Күштердің Бас қолбасшылығы және соғыс пен бейбітшілікті жариялау, Конституцияны қорғау жөніндегі кеңестің фақиһтары мен Сот билігінің басшыларын және президентті тағайындау туралы Жарлыққа қол қою кіреді. Бұл жерде президент сайлауының тәртіпке сай өтуі мен сайлауға дейін бірінші кезекте ел көшбасшысы мақұлдауы тиіс. Сонымен қатар Жоғарғы сот немесе Ислам кеңесі мәжілісінің лауазымға сәйкессіздігі жайлы шешіміне сүйене отырып президентті қызметінен босата алады.

Атқарушы билік қызметін төрт жылда бір сайланатын президент басқарады. Президенттікке үміткер екі реттік мерзімде қызмет атқарған жағдайда үшінші рет қайта сайлауға түсе алмайды. ИИР президенті рухани көшбасшыдан кейінгі ең жоғарғы лауазым иесі болып саналады. Ол елдің зайырлы істері, оның ішінде мәдени, экономикалық және саяси істер, шет елдермен қатынастар мен қоғамдық тәртіпті қадағалау кіреді. Алайда, қарулы күштерді басқару оның құзырына кірмейді [3, 169–189-бб.]. Президенттік үміткерлікке өту үшін алдымен Бақылау кеңесі мақұлдауы қажет. Бұл институт ИИР парламентінің екінші палатасы функциясын атқаратын құрылым. Меджлисте қабылданған заңдардың барлығы осы кеңестің мақұлдауымен күшіне енеді. Сондай-ақ, Бақылау кеңесі орталық биліктің барша органдарына сайлануға үміткерлерді тоқтатуға өкілеттігі бар. Бұл институттың құрамы 12 адам: 6 мүшесі ел Көшбасшысы ұсынысымен тағайындалады ал, қалған 6 мүшесі Сот билігі басшысы ұсынысымен Меджлисте сайланады. Зерттеуші Н.А. Филин: Көшбасшы ұсынған алты мүше Меджлисте сайланған мүшелеріне қарағанда әлдеқайда ықпалды әрі белсенді. Сондықтан шешім қабылдауда басымдылық дін өкілдері жағында деп бағалайды [10, 230–234-бб.]. 2008 жылғы қарашада қабылданған заңға сәйкес 2009 жылғы сайлауда президенттің джафариттік бағытты ұстануы және ИИР азаматтығы болуы тиіс. Бұл өлшемдер Байқау кеңесінің президенттікке үміткерді белгілеу барысында қатаң сақталады. Президент министрлер кабинеті мен жоғарғы мемлекеттік аппараттарды тағайындайды. ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында бірнеше рет президент тарапынан өз құзіреттіліктерін күшейтуге деген талпыныстар орын алып, барлық ұмтылыстар сәтсіз аяқталды.

Демократиялық басқарумен ерекшеленетін, халқының дені мұсылмандар құрайтын мемлекеттің бірі Түрік елі. Халық саны 84 млн шамасында болса, оның 98,1%-ы мұсылмандар, 1,2%-ы христиандар, 0,2%-ы өзге діндегілер құрайды [11]. Елдің мемлекет және дін қатынасын конституция белгілейді. Халықтың басым бөлігінің мұсылмандар екендігіне қарамастан Конституцияның 2 бабына сәйкес «*Түркия Республикасы – демократиялық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет...*» делінсе, преамбуласында елдің зайырлылық ұстанымын анықтай түседі «*...зайырлы мемлекеттің қағидаты – мемлекеттік істер мен саясатқа діни сезімдер ешқандай әсер етпеуі тиіс*» [12]. Яғни, Түркияда заң бойынша мемлекет пен дін бөлінген.

Мемлекетте адамдарды тіліне, нәсіліне, түсіне, жынысына, саяси пікірі, философиялық сенімі, діні мен ағымына немесе кез келген осы сияқты ерекшеліктеріне қарамастан әркім заң алдында теңдігі белгіленген (10 бап). Әркімнің өмір сүруге және материалдық және рухани тіршілігін қорғауға және жетілдіруге құқығы бар (17-бап). Әркімнің ар-ождан, діни сенім және сенім бостандығы бар. Құлшылық рәсімдері, діни рәсімдер 14-баптың ережелерін

бұзбаған жағдайда ерікті түрде өткізіледі. Ешкімді де ғибадат етуге немесе діни рәсімдерге қатысуға мәжбүрлеуге жол берілмейді және ешкімге дінді, діни сезімдерді немесе қасиетті деп танылған заттарды теріс пайдалануға рұқсат етілмейді (24-бап).

Діни-адамгершілік тәрбие мен білім беру ісі мемлекет тарапынан қадағаланады. Діни мәдениет пен адамгершілік құндылықтарды оқыту бастауыш және орта мектептердің оқу бағдарламаларында міндетті сабақтар ретінде белгіленген. Басқа діни білім беру мен оқыту адамның өз қалауы бойынша, ал кәмелетке толмаған жағдайда жеткіншектердің заңды өкілдерінің өтініштері бойынша жүзеге асырылады (24-бап). Сабақтар аптасына екі сағаттан төртінші және он екінші сыныптың оқушыларына өткізіледі. Жеке басын растайтын куәлікте «христиан» немесе «иудей» деп сенімі көрсетілген оқушылар аталмыш сабақтарға қатыспау үшін өтініш бере алады. Ал, куәліктерінде ұстанатын дінінің атауы жазылатын орын бос қалдырылған оқушылар және жоғарыда келтірілген екі діннен өзге дінді ұстанушылар мен атеистер, агностиктер сабаққа қатысуы тиіс. Орта және жоғары сынып оқушылары аптасына екі сағаттан факультативтік сабақ ретінде ислам дінінің қосымша курстарына қатыса алады. Алайда соңғы жылдары беріліп жатқан куәліктерде мұндай діни мен сенімін көрсететін орындар жоқ.

Түркияда дін мен мемлекеттің қатынасын айқындай түсетін құрылымның бірі Дін істері басқармасы (Diyanet İşleri Başkanlığı) (ары қарай Дианет). Конституцияның 136-бабына сәйкес *«Әкімшілік органдарының құрылымына кіретін дін істері жөніндегі басқарма саяси көзқарастар мен идеяларға емес, ұлттық ынтымақтастық пен тұтастыққа ұмтылыстарға байланысты зайырлылық принциптеріне сәйкес арнаулы заңда белгіленген өз міндеттерін жүзеге асырады»* делініп, Дианет мемлекеттің дін саласын үйлестіретін мекеме ретінде белгіленеді. Дианеттің мандаты – ел халқының басым бөлігі ұстанатын ислам дінінің сунниттік бағытына мән бере отырып, исламның наным-сенімдерін, тәжірибелерін және моральдық қағидаларын дамыту және қолдау арқылы қоғамдағы діни тұрғыдан ағарту және мешіттерді басқару. Дианет Президент әкімшілігінің қарамағында жұмыс істейді және оның басшысы ел президенті тарапынан тағайындалады. Дианеттің жұмысын үйлестіретін тағы бір құрылым – діни қызметкерлер мен жоғары оқу орындарының теология факультеттерінен іріктелген 16 адамнан тұратын кеңес. Діни істер жөніндегі Жоғары Кеңес «шешімдер қабылдау және кеңес беру жөніндегі жоғары басқару органы» болып табылады. Оның заңмен бекітілген міндеттеріне: исламның түрлі діни мектептері мен діни қоғамдық ұйымдарының және ұлттық діни-мәдени ұйымдардың қызметтерін талдау; ислам әлеміндегі оқиғалардың дамуын, ғылыми қызметті, баспа басылымдарын және діни уағыздарды қадағалау, оларды талдау және нәтижелерді хабарлау, баспа, аудио және бейне материалдарды талдау, оларды басқарма басшысына ұсыну, оларды жариялау бойынша шешімдер қабылдау; жеке тұлғалардан немесе ұйымдардан сұрау салу бойынша келіп түскен діни басылымдарды талдау және пікір білдіру [13]. Кеңес мүшелерінің сенімдік ерекшеліктері заңмен белгіленбесе де, іс жүзінде құрамға енетін ғұламалардың сунниттік ислам бағытын ұстануы маңызды саналады. 2018 жылы Дианет жергілікті басқармалары арқылы орта мектептерде моральдық құндылықтарды арттыру семинарларын өткізу жайлы мемарандумын жариялады. Бұл іс-шараларға Чанаккаледегі бес мектепті қамту көзделді. Сонымен қатар 2017 жылдың желтоқсанында дәл осы моральдық құндылықтарды арттыру бағытында Ұлттық білім министрлігі мен Хизмет Ислам қоры арасында үш жылдық жұмысты белгілейтін хаттама жасалды [14].

Түркияда саяси партиялардың қызметі 1983 жылдың 22 сәуірінде қабылданған «Саяси партиялар жайлы Заңмен» реттеледі. Ол бойынша «Коммунистік», «анархистік», «фашистік», «теократиялық», «ұлттық», «социалистік» сөздерін қолдана отырып, дінді, тілді, нәсілді, діни ағымды немесе географиялық аумақты білдіретін және осыған ұқсас мағынаға ие сөздерді қолданып саяси партия құруға және саяси партияның атауында пайдалануға тыйым салынады (96-бап). Саяси партияларға өздерінің саяси мақсаттары мен мүдделерін

қамтамасыз ету үшін қандай да бір жолмен діни және діни сезімдер мен дінде қасиетті деп саналатын нәрселерді пайдаланып, үгіт-насихат жасауға немесе оларға зиян тигізуге, осы арқылы басымдыққа ие болуға жол берілмейді (87-бап). Сонымен қатар діни демонстрациялар өткізуге тыйым салынған. Атап айтқанда саяси партиялар қандай да бір формада діни рәсімдер мен қызметтерді ұйымдастырмауы немесе мұндай рәсімдерге партия атынан қатыспауы және діни мерекелер мен жерлеу рәсімдерін өздерінің партиялық демонстрациясы мен үгіт-насихатының мүмкіндігі ретінде пайдаланбауы тиіс (88-бап) [15]. Дегенмен, кейбір партиялар өз бағдарламаларында діни бағыттарын анық көрсетпегенімен, сарапшылар олардың іс-әрекеттеріне діни сарынның барын келтіреді. Зерттеуші В.В. Матюхин «Саяси ұстанымдарының орнығуына қарай ӘДП (Әділдік және даму партиясы) өз идеологиясында діни популизм жиі байқала бастады. Р.Т. Ердоған ислам әлеміндегі әділдік үшін күрескер көшбасшы рөлін бірнеше рет байқап көрді» деп, қазіргі партияның бағытында діни элементтердің кезігетіндігін атап өтеді [16]. Әрине, бұл тұста осы аталмыш тұжырымға және осыған ұқсас пікірлерге қарап, елдегі партияларды діни бағытта қызмет жасайды деп айта алмаймыз. Өйткені, осы күнге дейін ресми түрде ешқандай саяси партия өзінің діни қызметі жайлы мәлімдеме жасаған емес.

1935 жылғы заң бойынша діни немесе этникалық қатыстылығына негізделген қорлар құруға тыйым салынады. Алайда, заң күшіне енгенге дейін қызмет атқарған қорларға қызмет етуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезде көпшілігі грек православ, армян православиялық және еврей қауымдастықтарынан тұратын 167 қор қызмет жасайды. Діни бірлестіктер мақсаты діни емес, қайырымдылық, білім беру немесе мәдени қызметке бағытталса, қауымдастық немесе қор ретінде тіркеле алады. Аталмыш заң негізінен елдегі азшылық діни топтарға бағытталған [14]. Елде М. Кемал Ататүрік билігі тұсында сопылық және өзге де діни-қоғамдық тариқаттар мен жамағаттардың қызметіне тыйым салынған. Сондықтан, діни жамағаттар әр түрлі атаулармен тіркеліп, уақыптық қорлар арқылы белсенді қызмет жасайды. Түркиядағы ислам қорларын зерттеуші А.А. Разливаев «Бүгінгі таңда діни уақыптар қаржыландыратын түлектер мектептер мен мешіттерде ғана емес, ғылым, бизнес саласында, билік құрылымдарында да қызмет жасайды. Исламшылдар пайдаланатын уақып институты элеуметтендіру және қоғамдық бірлік қалыптастырушы ретінде маңызды рөл атқарады, оны әр түрлі себептерге байланысты мемлекеттік білім беру жүйесі де, мемлекеттік діни институттар да орындауға қабілетсіз» деп, уақып жүйесі арқылы діни жамағаттардың қызмет атқаратындығын мәлімдейді [17]. Діни жамағаттар өз қызметтерін барынша заң аясында жасауға және билік пен заңға қарсы шықпау арқылы жамағаттық идеяларын немесе исламдық құндылықтарды сақтауға және дамытуға бағыттайды. Өз кезегінде бұл діни жамағаттардың зайырлылықтың қатаң формасына бейімделгендігін көрсетеді.

Қорлармен қатар қауымдастықтардың да елдің діни ахуалына әсері зор. Мысалы, «Тәуелсіз өнеркәсіпшілер мен кәсіпкерлер қауымдастығы» (MUSIAD) төңірегінде Түркияның беделді мұсылман кәсіпкерлері шоғырланған [17]. Осы сияқты өзге де қауымдастықтар мен кәсіптік ұйымдар қызметі елдегі діни қорлар мен ислами бағыттағы шараларды материалдық тұрғыдан қамтамасыз ететін негізгі қаржы көздері болып табылады. Діни жамағаттар мен діни көшбасшылардың саяси өмірге араласу деңгейіне қарай ел билігімен қарым-қатынасы анықталады. Оған анық мысал Фетхулла Гүлен мен қазіргі билік арасында орын алған оқиғаны алуға болады. Ф. Гүленнің оқиғасы Түркиядағы саяси өмірге діни топтардың әсері бар екендігін ашып көрсетті.

Түркияның этноконфессиялық саясатына Еуроодаққа (ЕО) кіруге деген ұмтылысы мен одақтың қойған стандарттарының әсері де бар. Жыл сайынғы Еурокомиссияның Түркияның ЕО стандарттарына сәйкестігі мен бейімделу жағдайын талдайтын баяндамада елдің дін саласындағы саясатына қатысты бірқатар сындар айтылған. Ол бойынша «Әр түрлі христиандық қауымдастықтардың ғибадат ету орындары мен діни қызметкерлерге арналған

оқу бағдарламаларын ашу туралы өтініштері әлі күнге дейін күтілуде. Христиандар мен еврейлерге қарсы жеккөрушілік сөздер мен жеккөрушілік қылмыстар туралы хабарлау жалғасуда. Халки (Хейбелиада) грек православиелік семинариясын ашу үшін ешқандай қадам жасалмады» деп, мемлекеттің христиандық бағыттағы діни бірлестіктерге қатынасын, «Ұлттық білім министрлігі мен діни бірлестіктер арасында Министрліктің оқу тапсырмаларын орындау туралы қол қойылған хаттамаларға қатысты алаңдаушылық бар. Мемлекеттік саясаттың арқасында қоғамдық өмірдің барлық саласында Дін істері жөніндегі басқарма (Дианет) жұмысы өсті» дей отырып, мемлекет пен дін қатынасында зайырлылық ұстанымына қатысты сынайды [18]. Түркия билігі осы кезге дейін ЕО комиссиясы тарапынан айтылған талаптарды орындап келгендігін алға тартуда. Осы тұста, Түркияның дін мен мемлекет және ЕО-мен қатынасын зерттеуші Ю. Кудряшова Түркияның одаққа қабылданудың кешеуілдетілуі себебін ел халқының дені мұсылмандардан құралуынан және мұсылмандық рухтың сақталуынан деп бағалайды [19].

Жалпы, зерттеуге алынған екі елдің дін мен мемлекет қатынастары заңнамаларында анық көрсетілген. ИИР Конституциясының преамбуласында және 1, 2-баптарында Аятолла Хоменейдің доктринасындағы исламдық басқаруға негізделгендігі жазылса, Түркия Конституциясының преамбуласында және 2-бабында елдің зайырлылығы айшықталып, мемлекет және дін қатынасын анықтау барысында мемлекеттік істер мен саясатқа діни сезімдер ешқандай әсер етпеуі тиіс деп белгілейді. ИИР-да мұсылман дінбасылардың белсенділігі мемлекеттің саяси, қоғамдық істерінде ашық байқалады. Оның елдегі заңдылық құқығы діни доктрина арқылы қуатталады.

ИИР мен Түркия халқының саны мен діни құрамының пайыздық және сандық үлесі теңдей. Оның ішінде мұсылмандар 98%, ал, христиандар 1,2%, өзге сенімдегілер 1,2%-ды құрайды. ИИР-да заң бойынша джафариттік бағыттағы шииттік ислам мемлекеттік дін, ал ханафиттік, шафииттік, маликиттік, ханбалиттік және заидиттік бірлестіктер қызметіне рұқсат етіліп, еркін діни рәсімдер мен құлшылық жасауға мүмкіндік берілген. Азшылық сенімдегілер құрамында Иранда зороастризм, иудаизм, христиандыққа да заңмен рұқсат етіледі. Бірақ елде қызметіне тыйым салынатын діни ағымдар да бар. Ал, Түркияда зайырлылыққа негізделген заңнамалар ешқандай дінге басымдылық бермейді. Барлық діннің теңдігін жариялайды. ИИР-да діни негізде жазалау, тіпті, өлім жазасына кесу үкімі де іс жүзінде қолданыста [6]. Түркияда толық сенім еркіндігі жарияланып, іс жүзінде азаматтардың ар-ождан бостандығы сақталады.

Иранда діни партиялардың қызметіне рұқсат етілген. Діни партиялар оның ішінде елдің негізгі ұстанымына сай келетін исламдық партиялардың белсенділігі жоғары. Сәйкесінше олардың ел саясаты мен қоғамдық өміріне өзге сенімдегілерден әлдеқайда ықпалы басым. Азшылық топтар саяси алаңда тек өздерінің діни және әлеуметтік қажеттіліктері аясында ғана белсенділік танытуға мүмкіндігі бар. Ал, ТР-да ешқандай саяси партияларға діни элементті өз мүддесіне пайдалануға және аты мен бағдарламасында дінге қатысты сөздерді қолдануға рұқсат етілмейді. Осы тұстан қарағанда ИИР-дағы мемлекет саясатында азшылық және басымдылыққа ие діндердің ықпалы ресми ұсыныстық күшке ие, ал, түрік елінде діни партиялардың жоқтығы діни топтардың әр түрлі діни және қайырымдылық қорлардың қызметі арқылы саяси әрі қоғамдық өмірге ықпал етуге тырысушылық бар және осындай тырысушылық өз іздерін анық көрсетуде. Оның анық мысалына Ф. Гүленнің оқиғасы айғақ бола алады. Осы секілді Түркияның саяси өміріне ықпал етуге деген тырысушы бірқатар жамағаттар белсенділігі байқалады. Әрине, бұл тақырыпты ашқан жағдайда ТР-дағы дін және мемлекет қатынасының жаңа қыры ортаға шығары сөзсіз.

ИИР-да мемлекеттік басқару құрылымында діни адамдардың «уалият фақиһ» құрылымының ықпалы басым. Елдегі жоғарғы кеңестер мен ел Көшбасшысы да осы корпустың мүшесі. Елде сайланбалы президенттен гөрі діни корпустың өкілі – Көшбасшы әлдеқайда құзыреттірек. Ал, түрік елінде керісінше Дианет өз қызметін президент әкімшілігі

бақылауымен жасайды. Осы жерден бастап ТР-да дін мен мемлекеттің қатынасы жақындай түседі. Нақтырақ айтсақ, Дианеттің қызметі ислам құндылықтары мен мешіт істерін басқару және жоғарыда келтірілген бірқатар діни бірлестіктерге тән функцияларды атқарып және басқарманың мемлекеттік мекеме секілді президент әкімшілігі тарапынан басқарылуы және Дианеттің мектептерде діни құндылықтарды түсіндіру іс-шараларын ұйымдастыруы елдегі билік пен исламдық басқарма арасындағы жақындастықты білдіреді. Сонымен қатар де зайырлы ел болғанымен діни сабақтардың мектептерде оқытылуы осы пікірді қуаттай түседі.

Географиялық аумағы мен мәдени кеңістігі екі елдің де исламдық тамырын ортаға шығарады. Алайда, Иранда көне парсы мәдениеті мен сенімдік жұрнағы, ежелгі саяси оқиғалардың әлі күнге дейін елдегі дін мен мемлекет қатынасына әсері бар. Оған мысал жоғарыда келтірілген Вавилон дәуірінен бергі еврейлер және моңғол шапқыншылығы кезінен бергі армян христиандар, сонымен қатар халдей ассириялық нестариандар және Сасанидтерден бергі зороастризм өкілдерінің елдегі танылған діндердің қатарына қосылуы. Қазіргі ИИР-дағы мемлекеттік дін Джафариттік исламда бұл мәртебеге кездейсоқтықпен жеткен жоқ. Иранның исламдық діни тарихы шииттіктің осы бағытымен байланысты. Сондықтан Аятолланың доктринасы осы негізді басшылыққа алып, Иран халқы арасында дами түсті. Нәтижеде қазіргі исламдық билік орнады. Ал, ТР алып мұсылман империясы Османлы мемлекетінің заңды мұрагері. Сондықтан бұл жерде исламның сүнниттік оның ішінде ханафи мазһабы мен түрлі сопылық тариқаттардың ізі бар. Түрлі жамағаттар осы іздердің көрінісі. Ел зайырлылығының символы Ататүрік те осы кеңістікке тиесілі. Сондықтан ол мемлекет пен дінді қатаң бөлсе де оның басқару жүйесі қазіргі дианеттің қызметін белгілеп берген ұстанымға айналып отыр. Яғни, аз да болса, дінге мемлекеттен орын қалдырған. ТР-ның христиандық құндылықтар мен батыс мәдениетінің орталығы саналатын Еуропада орналасқандығын ескерсек сыртқы факторлардың әсері болары сөзсіз. Зерттеуде Түркияның дін және мемлекет қатынасына ЕО ықпалы көрсетілді. Сонымен қатар ТР-ның қаншама жылдардан бері аталмыш одаққа мүшелікке өтуге деген талпынысы мен сол бағыттағы дін саласында бір қатар өзгерістер жасағандығы мәлім. Алайда, түрік елі ЕО комиссиясы ұсынған кейбір өзгертулерді орындаудан бас тартуы елдің ішкі, оның ішінде дін және мемлекет қатынасында тәуелсіз болуына аса мән беретіндігін көрсетуде.

Қорытынды

Тақырыпты талдау жұмысы Түркия мен Иран елдеріне ислам діні мен республикалық басқару жолын және халықтың діни құрамының пайыздық әрі сандық көрсеткіштерінің сәйкестігін екі елге ортақ құндылықтар ретінде ортаға шығарады. Сонымен қатар екі елдің де алып империялық тарихи тәжірибиесі мен мәдени тамыры бүгінгі дін мен мемлекет қатынасында анық көрінуде. Алайда, екі елдің дін саласының реттелу жүйесінде бірқатар айырмашылықтар бар. ТР заңдары мемлекеттік басқаруға дінді мүлдем араластырмауды мақсат етеді, ал, Иранда керісінше «уалиат фақиқ» жүйесі арқылы дін мамандары саяси істерге белсене араласады. Орналасу ерекшеліктері де мемлекет пен дін қатынасына әсері оразан зор екендігі анық болды. Ол Түркияның ұстанымына әсер етуге тырысушы Еуропа елдері факторы мысалында көрініс беруде. Иранда исламдық мемлекет екендігі жарияланып мұсылмандық құндылықтар мемлекет деңгейінде қолдауға ие, ал, Түркияда ислам құндылықтары жекелеген қорлармен және елдің Дін істері басқармасы және мектептердегі діни-адамгершілік сабақтары арқылы дамытылуда. Иранда діни партиялар қызметіне рұқсат етілсе, Түркияда діни жамағаттың белсенділігі анық байқалады. ТР-дағы діни жамағаттардың қызметі қоғамның көптеген салаларында ықпалды, ал, ИИР-дағы діни қауымдастықтардың белсенділігі анық байқалмайды. Осы тұста бір ғасыр бұрын зайырлы ел ретінде орныққан Түркияның дін саласындағы осы күнге дейінгі тәжірибесі мен ондағы мемлекет пен дін қатынасына әсер етуші факторларды терең зерттеу – зайырлылық ұстанымын тіктеп жатқан Қазақстан ғылымы үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Constitution of the Islamic Republic of Iran. [Электронды ресурс]. URL: <http://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#preamble>
2. Мартыненко Н. Процесс политической модернизации Ирана // Свободная мысль. – 2014. – №5 (1647). – С. 73–86.
3. Дунаева Е.В. Шиитское духовенство в политической жизни современного Ирана // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2018. – Т. 11. – №4. – С. 169–189.
4. Iran Population [Электронды ресурс]. URL: // <https://countrymeters.info/en/Iran#religion>
5. Раванди-Фадаи С. Основные черты этноконфессиональной ситуации в современном Иране // Россия и мусульманский мир. – 2015. – №2 (272). [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-cherty-etnokonfessionalnoy-situatsii-v-sovremennom-irane> (дата обращения: 19.01.2020).
6. Iran 2018 international religious freedom report. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/IRAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
7. Political Parties Law. [Электронды ресурс]. URL: <https://irandataportal.syr.edu/political-parties-law> 29.12.2019
8. Hossein Asayesh and others. Political Party in Islamic Republic of Iran: A Review // Journal of Politics and Law. – March, 2011. – Vol. 4, No. 1. – P. 221.
9. Усманов Р.Х. Реализация принципов исламского государства в современной исламской республике Иран // Социально-гуманитарные знания. – 2011. – №8. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-printsipov-islamskogo-gosudarstva-v-sovremennoy-islamskoj-respublike-iran> (дата обращения: 10.01.2020).
10. Политическое пространство и социальное время: идентичность и повседневность в структуре жизненного мира: тезисы XXX Харакского форума 26–30 мая 2016 г., г. Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной, А.В. Баранова. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2016. – 260 с.
11. Turkey Population. [Электронды ресурс]. URL: <https://countrymeters.info/en/Turkey#religion>
12. Turkey's Constitution of 1982 with Amendments through 2017. [Электронды ресурс]. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en
13. Высший Совет по Религиозным делам. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.diyenet.gov.tr/ru>
14. Turkey 2018 international religious freedom report. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
15. Law on political parties. [Электронды ресурс]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7853/file/Turkey_law_political_parties_1983_am2014_en.pdf
16. Матюхин В.В. Доминирование партии справедливости и развития в турецком политическом процессе: идеологический аспект // Вестник РУДН. Серия: Политология. 2016. №2. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dominirovanie-partii-spravedlivosti-i-razvitiya-v-turetskom-politicheskom-protsesse-ideologicheskij-aspekt> (дата обращения: 09.01.2020).
17. Разливаев А. Турция: возрождение религиозных общин // Россия и мусульманский мир. – 2010. – №3. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-vozhrozhdenie-religioznyh-obshchin> (дата обращения: 07.01.2020).
18. Commission of the European Communities: Turkey 2019 Report. – Brussels, 2019. – P. 31–32.
19. Кудряшова Ю. Культурно-религиозная самобытность Турции как фактор, ставящий под сомнение ее идентичность со странами ЕС // Россия и мусульманский мир. – 2010. – №8. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-religioznaya-samobytnost-turtsii-kak-faktor-stavyaschij-pod-sommenie-ee-identichnost-so-stranami-es> (дата обращения: 13.01.2020).

REFERENCES

1. Constitution of the Islamic Republic of Iran. [Elektronny resýrs]. URL: <http://en.parliran.ir/eng/en/Constitution#preamble>
2. Martynenko N. Protsess politicheskoi modernizatsii Irana // Svobodnaya mysl. – 2014. – №5 (1647). – S. 73–86. [in Russian]
3. Dýnaeva E.V. Shitskoe dýhovenstvo v politicheskoi jizni sovremennogo Irana // Kontýry globalnyh transformatsii: politika, ekonomika, pravo. – 2018. – T. 11. – №4. – S. 169–189. [in Russian]
4. Iran Population [Elektronny resýrs]. URL: // <https://countrymeters.info/en/Iran#religion>
5. Ravandi-Fadai S. Osnovnye cherty etnokonfessionalnoi situatsii v sovremennom Irane // Rossiya i mysýlmanski mir. – 2015. – №2 (272). [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-cherty-etnokonfessionalnoy-situatsii-v-sovremennom-irane> (data obraeniya: 19.01.2020).
6. Iran 2018 international religious freedom report. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/IRAN-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
7. Political Parties Law. [Elektronny resýrs]. URL: <https://irandataportal.syr.edu/political-parties-law> 29.12.2019
8. Hossein Asayesh and others. Political Party in Islamic Republic of Iran: A Review // Journal of Politics and Law. – March, 2011. – Vol. 4, No. 1. – P. 221. [in English]
9. Ýsmanov R.H. Realizatsiya printsipov islamskogo gosýdarstva v sovremennoi islamskoi respýblike Iran // Sotsialno-gýmanitarnye znaniya. – 2011. – №8. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-printsipov-islamskogo-gosudarstva-v-sovremennoy-islamskoy-respublike-iran> (data obraeniya: 10.01.2020).
10. Politicheskoe prostranstvo i sotsialnoe vremya: identichnost i povsednevnost v strýktýre jiznennogo mira: tezisy XXX Harakskogo forýma 26–30 maia 2016 g., g. Ialta / Pod red. T.A. Senýshkinoi, A.V. Baranova. – Simferopol: IT «ARIAL», 2016. – 260 s. [in Russian]
11. Turkey Population. [Elektronny resýrs]. URL: <https://countrymeters.info/en/Turkey#religion>
12. Turkey's Constitution of 1982 with Amendments through 2017. [Elektronny resýrs]. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en
13. Vysshii Sovet po Religioznym delam. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.diyamet.gov.tr/ru>
14. Turkey 2018 international religious freedom report. [Elektronny resýrs]. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>
15. Law on political parties. [Elektronny resýrs]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7853/file/Turkey_law_political_parties_1983_am2014_en.pdf
16. Matýhin V.V. Dominirovanie partii spravedlivosti i razvitiya v túretskom politicheskom protsesse: ideologicheskii aspekt // Vestnik RÝDN. Seriya: Politologiya. 2016. №2. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dominirovanie-partii-spravedlivosti-i-razvitiya-v-turetskom-politicheskom-protsesse-ideologicheskii-aspekt> (data obraeniya: 09.01.2020).
17. Razlivaev A. Týrtsiya: vozrojdenie religioznyh obin // Rossiya i mysýlmanski mir. – 2010. – №3. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-vozhzhdenie-religioznyh-obin> (data obraeniya: 07.01.2020).
18. Commission of the European Communities: Turkey 2019 Report. – Brussels, 2019. – P. 31–32.
19. Kýdriashova Iý. Kýltýrno-religioznaya samobytnost Týrtsii kak faktor, staviana pod somnenie ee identichnost so stranami ES // Rossiya i mysýlmanski mir. – 2010. – №8. [Elektronny resýrs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-religioznaya-samobytnost-turtsii-kak-faktor-stavyaschiy-pod-sommenie-ee-identichnost-so-stranami-es> (data obraeniya: 13.01.2020).